

העברית מסמל למציאות

שיח על שפה מתחדשת

מירב ראובני

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

המערכת המדעית
פרופ' ירחמיאל כהן – יו"ר, פרופ' כנה ורמן, מר יחזקאל חובב,
פרופ' מאיר חזן, פרופ' אלי לדרהנדלר, פרופ' בת-ציון עראקי קלורמן,
ד"ר מיכה פרי, פרופ' אפרים שהם-שטיינר

עריכה לשונית: נועה שליטין
מנהל ההוצאה לאור: עזרא ברום
עורך ראשי: יחזקאל חובב
הפקה והבאה לדפוס: נעה גרינולד-עסיס
סדר ועימוד: אירית נחום

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט
המכון למדעי היהדות על שם ג'ק ג'וזף ומורטון מנדל,
האוניברסיטה העברית בירושלים
הקתדרה לחקר תולדות יהדות פולין ותרבותה ע"ש מרסל ומריה רוט,
אוניברסיטת בריאלין
מועצת הפיס לתרבות ולאמנות

הציטוט בעמ' 9 מתוך השיר "אני גר כעת בספר ישן". מילים: חיים גורי.
© כל הזכויות שמורות ליוצרים ולאקו"ם.

ההוצאה עשתה ככל יכולתה על מנת לאתר את בעלי הזכויות של כל החומר שנלקח ממקורות
חיצוניים. אנו מתנצלים על כל השמטה או טעות, ואם יובאו לידיעתנו, נפעל לתקן במהירות
הבאות.

מסת"ב 978-965-227-400-7
מספר קטלוגי 185-1132

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשפ"ה
ת"ד 4087, רח' בית"ר 2, ירושלים 9104002
דוא"ל: shazar@shazar.org.il

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

הדפסה: דפוס פרינטיב
נדפס בישראל

תוכן העניינים

11	פתח דבר.....
15	מבוא.....
17	א. רקע היסטורי.....
19	ב. מצב המחקר.....
19	בין אירופה לארץ ישראל.....
21	תחייה, חידוש ומודרניזציה.....
23	ג. מתודולוגיה.....
26	ד. המקורות.....
26	העיתונים.....
29	הכותבים.....
31	הפולמוסים.....
33	ה. מבנה הספר.....

שער ראשון: מצמצום להרחבה: גבולות התרבות העברית

39	פרק ראשון: שפה.....
40	א. טהרנות לשונית במרחב האירופי.....
43	ב. הטהרנים המשכילים בין המקרא לחז"ל.....
51	ג. פולמוס הרחבת השפה.....
51	מרחיבים ומחריבים בעיתונות העברית הלאומית.....
61	המקרא: אוצר לשון או מגבלה אנכרוניסטית?.....
68	ד. ועד הלשון – התמסדות ודעת מיעוט.....
71	ה. סיכום.....

73 פרק שני: ספרות

74 א. 'המגיד', הרומנים והמבט מגרמניה

81 ב. קובנר והדרישה לספרות מועילה

90 ג. פאפירנא והקריאה לשיפור הסגנון

94 ד. אל מול היידיש: 'די יודישע פאָלקס־ביבליאָטעק'

101 ה. 'השלח' והמפנה אל הלאומיות

110 ו. סיכום

111 פרק שלישי: עיתונות

113 א. שינוי פניה של העיתונות העברית

116 ב. עבריות ואירופיות בעיתונות היומית

124 ג. 'דער יוד' והפנייה ליידיש

129 ד. סיכום

שער שני: הלאמת העברית: תקוות ותקרת זכוכית

133 פרק רביעי: לאומיות

134 א. לאומיות יהודית במרכז אירופה ובמזרח

136 ב. משיח משכילי לשיח לאומי

136 עת לטעת – סמולנסקין מלאים את העברית

140 מצבה של העברית בעיני מתנגדי סמולנסקין

146 בן יהודה והפנייה ללאומיות לשונית

149 התקבלותה של הלאומיות העברית

154 ג. תעמולה לאומית והשפה העברית

154 'אוצר היהדות' בין העילית לעם

162 עליית היידיש אל מול התערערות העברית

165 יידיש וההמון היהודי – שאלת הז'רגון

172 יידיש בשיח הלאומי – אמצעי או מטרה?

176 ד. סיכום

פרק חמישי: פוליטיקה	177
א. אספת הצעירים – העברית נכנסת לשדה הפוליטי	178
ב. 'אלטנוילנד' והשסע הלשוני בתנועה הציונית	184
ג. ועידת צ'רנוביץ והלאמת היידיש	193
מציאות פוליטית חדשה	193
עברית בעמדת מגננה	196
ההסתדרות העברית בברלין ותמונת העתיד ההבראיסטית	206
ד. סיכום	209

שער שלישי: מדמיון למציאות: חינוך עברי

פרק שישי: עברית בעברית	213
א. חינוך יהודי ברוסיה הצארית	214
ב. האומנם שיטה טבעית?	218
עקרונות השיטה וטיעוני התומכים	218
מגבלות השיטה וטיעוני המתנגדים	224
האורתודוקסיה ומעמד השפה העברית בחינוך	232
ג. שאלת החדרים – אכזבות, תקוות והפנייה ליידיש	235
בין יידישקייט לפאָלקס־שול	235
האכזבה מעברית בעברית	241
התגובה האורתודוקסית לשאלת החדרים	244
כישלון החדר המתוקן והמכנה הארצישראלי	249
ד. ז'בוטינסקי ובית הספר העברי	253
המשך וחידוש בהצעתו של ז'בוטינסקי	253
התקבלות ההצעה בוועידת ציוני רוסיה	256
ה. סיכום	261

פרק שביעי: מערכת חינוך	262
א. בתי הספר ביפו – סמליות מול מציאות	264
דיווחו של אחד העם	264
התגובה בדעת הקהל הציונית	271

274	ב. האוניברסיטה העברית – פתרון אחד, בעיות רבות
274	שאלת הסטודנטים באירופה ובארץ ישראל
277	אוניברסיטה בארץ ישראל: האם, כיצד ובאיזו שפה?
284	אוניברסיטה עברית או אוניברסיטה יהודית?
287	ג. סיכום
288	פרק שמיני: מלחמת השפות
288	א. הטכניון, היישוב העברי ודעת הקהל
292	ב. הטיעון הלאומי
298	ג. הטיעון הלשוני
301	ד. הטיעון החינוכי
305	ה. המלכוד האורתודוקסי
311	ו. סיכום
313	סיכום
313	א. סדר עולמי חדש – קריסה, פריחה והגירה
317	ב. עברית כסמל – עברית כמציאות
326	ביבליוגרפיה
326	עיתונים וכתבי עת
326	עיתונות בעברית
327	עיתונות ביידיש
327	עיתונות בגרמנית
328	מקורות ומחקרים
347	מפתחות
347	שמות אישים ומקומות
351	מפתח נושאים

אֲנִי גַּר בֵּין הַשְּׁעָרוֹת נְדִירוֹת
וּמִשְׁפָּטִי תִּנָּאֵי בְּלִתֵּי־מִשְׁעָרִים.

(חיים גורי)

פתח דבר

כיצד הפכה העברית מלשון קודש, כתובה בעיקרה, לשפת יום־יום מדוברת ומודרנית, תוך דורות ספורים? ישנן דרכים רבות לענות על שאלה זו. ספר זה בוחן את התהליך החברתי־תרבותי שהתרחש במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה ובתחילת המאה העשרים, שבו התגבשו הדעות ביחס לטבעה של השפה העברית, לתפקידה ולמשמעותה בחייהם של היהודים בעידן המודרני, והשפה המתחדשת חדרה לתחומים הולכים ורבים בחברה היהודית. תהליך זה נבחן דרך השיח הציבורי בעיתונות היהודית בעברית, בידיש ובגרמנית שהתפרסמה במזרח אירופה ובמרכזה וכן בארץ ישראל. הדיון הציבורי בין עיתונאים, סופרים, פעילי ציבור, מורים, רבנים וקוראים פשוטים המובא בספר מאפשר לבחון את הפיכתה של העברית לשפה מודרנית ו'נורמלית' כסיפור רב גוונים ומשתתפים.

הספר מחולק לשלושה שערים. השער הראשון עוקב אחר תהליך התרחבותה של התרבות העברית – בלשון, בספרות ובעיתונות – מתחומיה המסורתיים המצומצמים אל מילים, סוגות ותפקידים שהלמו את דרישות העידן החדש ואת שאיפותיהן של תנועות ההשכלה והלאומיות. השער השני בוחן לעומק את תפקידה של השפה העברית בתנועה הלאומית והציונית, ואת המגבלות שעמדו בפני הניסיון להפוך את השפה ההיסטורית ללשון של תנועת המונים פוליטית. השער השלישי עוסק בצמיחתה של מערכת חינוך עברית ובאתגרים שהיו כרוכים בשימוש היום־יומי והמעשי בשפה, הן באירופה והן בארץ ישראל.

הספר מבקש להרחיב את הדיון על המודרניזציה של העברית מעבר לתחום הבלשני והספרותי, למצוא את מקורותיו האירופיים של המרכז העברי הארצישראלי ולהכיר בתפקידם של שחקנים רבים בתהליך הפיכתה של העברית לשפה מדוברת. אגב הסוגייה הלשונית, הספר בוחן את ההקשר התרבותי והחברתי הרחב שעיצב את השיח על אודות העברית: התמורות במעמדם החברתי והאזרחי של יהודים באירופה, עלייתן של תנועות ההשכלה, הלאומיות, היידישיזם והאורתודוקסיה, תפקידן של שפות אחרות בעולם היהודי ותהליך הדמוקרטיזציה של המרחב הציבורי היהודי.

*

ספר זה מבוסס על עבודת דוקטור שנכתבה בחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית (תשפ"ג). אני מודה מעומק הלב למנחי העבודה, ד"ר איה אלידע ופרופ' ירחמיאל (ריצ'י) כהן. איה הנחתה אותי עוד בכתיבת התזה לתואר שני ותמיד הייתה עימי כדי לחדד את הכתיבה, להרחיב את אופקי החשיבה שלי לתחומים חדשים, וללמד אותי כיצד לנווט בשדות השונים של האקדמיה. מאור הפנים והנחישות שלה היו ויישאר מופת עבורי. ריצ'י לימד אותי את הקורס הראשון לתואר בוגר ומאז לא חדל לדחוף אותי להמשיך ללמוד ולחקור. נכונותו לחזור ולקרוא כל פרט ולדון איתי בשאלות היסוד של המחקר, ועידודו לבחון דברים בראייה רחבה ככל האפשר, סייעו מאוד והשפיעו עלי רבות. אני חבה תודה גדולה לשניהם על הליווי, הייעוץ וההזדמנויות שפתחו בפניי במהלך לימודי הדוקטור וגם לאחריהם.

אני מודה למעגל האקדמי הקרוב והרחוק שסייע לי:

לחברי הוועדה המלווה של הדוקטורט, פרופ' ישראל ברטל, פרופ' מנחם בלודנהיים, פרופ' איריס פרוש ופרופ' יעל רשף על עזרתם במסגרת הוועדה ומחוצה לה.

לחוקרים ולחוקרות שפינו מזמנם כדי לשוחח, לייעץ ולחלוק עימי את מחקרם שלהם: ד"ר רוני באר-מרקס, פרופ' אבנר הולצמן, ד"ר מרק וולוביץ', ד"ר אלכס ולדמן, ד"ר עדי ליבני, ד"ר מרים סמט, פרופ' דימיטרי שומסקי ופרופ' שאול שטמפפר.

לצוות מכון ליאו בק ירושלים ובפרט למנהלת, ד"ר אירנה אווה"בן דוד, על תמיכתם.

לחברות ולחברים, עמיתים ועמיתות למחקר, על העזרה ההדדית בכל מה שקשור לדוקטורט ולחיים מסביבו: אלה אילון, יוגב אלבו, יעל לוי, עמית לוי, דינה סנדר, נעמה סרי-לוי, תמיר קרקסון וגלעד שנהב.

במהלך לימודי התואר השלישי זכיתי במספר מלגות ופרסים שתמכו בעבודת המחקר. מלגת ות"ת ע"ש נתן רוטנשטרייך לדוקטורנטים מצטיינים במדעי הרוח סיפקה לי לא רק תמיכה כספית בימים של אי-ודאות, אלא גם את הבית האקדמי בבית הספר ע"ש ג'ק, ג'וזף ומורטון מנדל ללימודים מתקדמים במדעי הרוח באוניברסיטה העברית בירושלים. זכיתי לפרסים ומלגות גם מגופים נוספים: המרכז ע"ש דינור לחקר תולדות עם ישראל; מכון מנדל למדעי היהדות; מרכז דעת המקום

I-CORE; קרן אברהם יצחק לרנר בחוג לידידיש באוניברסיטה העברית; מכון ליאו בק ירושלים – לשכת בני ברית; הרשות הלאומית לתרבות יידיש; ומכון ז'בוטינסקי. מלגת ג'ורג' מוסה בחוג להיסטוריה למסיימי דוקטורט, ופרס מטעם קרן הלמוט ונינה קינדלר וקרן פני יעקבובסקי בחוג לידידיש, אף הם באוניברסיטה העברית, סייעו לי לאחר השלמת התואר.

עיבוד הדוקטורט לספר נעשה בעת היותי עמיתת פוסט דוקטורט במרכז קורת לציוויליזציה יהודית באוניברסיטת תל אביב. אני מודה לראש המרכז, פרופ' יובל רוטמן, ולמנחה, פרופ' סקוט אורי, על תמיכתם.

הוצאת הספר לאור התאפשרה בזכות מענק מאת מכון מנדל למדעי היהדות באוניברסיטה העברית; פרס מאת מרכז ליאוניד נבזלין לעבודות דוקטורט מצטיינות; ותמיכה של הקתדרה לחקר תולדות יהדות פולין ותרבותה ע"ש מרסל ומריה רוט, אוניברסיטת בריאילן. אני מודה לפרופ' זהר שביט ולקורא האנונימי על הערותיהם לכתב היד, ולצוות מרכז שזר, ובפרט ליחזקאל חובב, עזרא ברום ונעה גרינולד-עסיס, על עבודתם בהבאת הספר לדפוס. תודה מיוחדת לעורכת נועה שליטין שהתמודדה במיומנות ובסבלנות עם מוזרויותיה של העברית המתחדשת.

העבודה על הספר נעשתה ברובה בחודשי האבל, החרדה והמחאה שלאחר טבח שמחת תורה. אם הצלחתי להתרכז בעבודה הרי שהיה זה בזכות תמיכתם של בני המשפחה: הורי חוה ובנימין, אחי ואחותי אבישי, הלל, תרצה ומלאכי, חמי וחמותי מישל ואני, ושאר בני המשפחה.

לאיתן, תודה על הכול. ולענבר, שתקראי רק חדשות טובות.

בשנת 1909 עזב ברל כצנלסון את רוסיה ופניו לארץ ישראל. בהגיעו, כך סיפר, גזר על עצמו שתיקה: 'כאשר באתי לארץ, לא ידעתי לבנות משפט טבעי בעברית. ולדבר לועזית לא רציתי. החלטתי, שלא אוציא מפי מלה לועזית. במשך עשרה ימים לא דיברתי כלל. כשהייתי נאלץ לענות משהו – הייתי עונה באיזה פסוק קרוב לענין'.¹ שלמה לביא, אף הוא מאנשי העלייה השנייה, הרחיב בזיכרונותיו על הקושי שהיה כרוך בהחלטה להשתמש באופן בלעדי בעברית: 'אין כל יכולת להעלות בחשבון: כמה זה עלה ובמה עולה לאדם המעבר משפת דבור אחת לשפת דבור שניה, וביחוד לשפה שאיננה עוד שפת דבור. כמה שבירת רצון יש בזה, כמה הפסק מחשבה וענויי הנפש, הרוצה לדבר ויש לה מה להגיד, והיא אלמת, הלשון מגמגמת: לשתוק – בעת הצורך לדבר, לדבר בשפת עלגים – בשעת הצורך לדבר בהירות'.² אפשר להטיל ספק בתיאורים אלו, שנכתבו שנים רבות לאחר המאורעות, ולראות בהם הפלגה. אלא שתחושה זו של אילמות כפויה לא הייתה נחלתם של החלוצים המהפכנים בלבד, ואף לא של מי שגמרו אומר לעשות את העברית לשפה מדוברת. כשני עשורים קודם לכן יצא לאור באודסה כתב העת 'פרדס' ובו שירו הראשון של חיים נחמן ביאליק. באותו גיליון קונן הסופר והעיתונאי הפורה ישראל חיים טביוב על המאמץ התמידי שמלווה את הכתיבה בעברית ומחייב לא פעם לוותר על העברתם של רעיונות מן המחשבה אל הדף:

מבשרי אחזה זאת: כמה יגיעות יגע אני עד שאעל על זכרוני את המלה הדרושה לחפצי והמצויה בתנ"ך או בתלמודים, וכמה אני מתעמל לברא מלים שאינן מצויות כל עקר באוצרות שרשינו! כמה הרהורים יפים ורעיונות טובים אני מקבר בלבי מפני שאין לי כלי־מלות להלבישם, וכמה מבטאים

1 כצנלסון, 'דרכי לארץ', עמ' 85. צוטט אצל הרשב, לשון בימי מהפכה, עמ' 153.

2 לביא, כתבים נבחרים, עמ' 9. צוטט אצל הרשב, לשון בימי מהפכה, עמ' 153.

המלאים זיו בשפה חיה, יהפכו הודם למשחית בצאתם מפי עטי רצוצים וכתותים ולבושים בגדי הרוגים!³

הקושי המתואר בציטוטים אלו, בדיעבד ובזמן אמת, מעלה את השאלה הפשוטה – מדוע? מדוע כצנלסון, לביא וטביוב, ורבים אחרים, היו נכונים לכלוא מחשבות, רעיונות ורגשות שביקשו לצאת לאוויר העולם כדי להתבטא בעברית בלבד? מה דחף אותם לשלם את המחיר הכבד כדי להמשיך לדבר, לכתוב ולפעול בעברית? לכאורה, אין פשוט מזה: עברית היא הלשון היהודית, השפה המתבקשת לחלוצים ציונים ולסופרים משכילים, וטבעי שידבקו בה כחלק ממחויבותם האידיאולוגית. אלא שלמעשה כלל לא ברור שעברית אכן הייתה השפה הלאומית, שפת ההשכלה, או אף לשון הקודש המובנת מאליה. יתרה מזאת, בשל הפער המובנה, הניכר בדברים שצוטטו לעיל, בין חשיבותה העקרונית של השפה לבין היכולת להשתמש בה בפועל והמאמץ שנגזר מפער זה נדרשה אידיאולוגיה מבוססת שתוכל לרתום את הערך התאורטי של העברית כנימוק מספק להתגברות על המכשולים שהציבו חיי המעשה – מערכת ערכים משכנעת דייה להצדיק שוב ושוב, לאורך שנים לא מועטות ולרוחב מגוון תחומים ונושאים, את הבחירה בעברית, בכתב ובעל פה, למרות הקושי הכרוך בכך.

בספר זה אני מנסה למפות את האופנים שבהם נתפסה השפה העברית בשיח הציבורי היהודי בשנים 1856–1914 ולברר את ההנחות האידיאולוגיות והנורמות הלשוניות שביסוד פעילותם הנחושה של מחדשי העברית – בשפה, בספרות, בחינוך, בתרבות ובפוליטיקה היהודית. אתאר את התפתחותה של העברית בתחומים אלו בלי להזניח את האתגרים והמכשולים, פנימיים וחיצוניים כאחד, שהשפיעו עליה. מסיבות שיבוארו להלן, אעסוק בעשורים שקדמו להפיכתה של העברית לשפת יום-יום מדוברת ביישוב הארצישראלי ואתמקד בהתרחשויות מעבר לים, בריכוזים היהודיים של מזרח אירופה ומרכזה. רק לאחר מכן אציג את השלכותיהן בארץ ישראל. אבקש לענות על השאלות שעורר השינוי הניכר בשפה העברית מאמצע המאה התשע-עשרה ועד ערב מלחמת העולם הראשונה: מדוע סופרים, משוררים, עיתונאים, מורים, חלוצים ורבים אחרים באירופה ובארץ ישראל היו מוכנים לשלם מחיר כה כבד כדי שהעברית תהיה ללשונם? מה הייתה המשמעות של השימוש בעברית – שגבר על התבטאות בכל שפה אחרת, יהודית (יידיש) ולא

3 י"ח טביוב, 'הספרות היפה ועתידותיה', פרדס א (תרנ"ב), עמ' 111–112.

יהודית (רוסית, גרמנית ועוד)? באילו תחומים מקדמי העברית שאפו להשליט את העברית במקום השפות האחרות הללו, אף בלא כל תקדים היסטורי? מה נחשב לעברית נכונה ורצויה, ומה היו המקורות הלגיטימיים לקידומה ולשיפורה? במילים אחרות, כיצד התגשמה העברית מן הסמל אל המציאות?

א. רקע היסטורי

נקודת הזמן שבה נפתח ספר זה היא אמצע המאה התשע־עשרה. באותה העת העברית לא הייתה שפת אימו של איש, והשימוש בה היה מוגבל לתחומים ספורים בלבד. החברה היהודית במזרח אירופה הייתה שרויה במצב של דיגלוסיה מסורתית, כלומר השתמשה בעת ובעונה אחת בשתי שפות, ותחומי השימוש והתפקיד החברתי של כל שפה היו מוגדרים היטב: לשון קודש, כלומר עברית הכוללת רכיב ארמי לא מבוטל, הייתה השפה הגבוהה – שפת התפילה והשפה שבה נכתבו ונקראו ספרי הלימוד המסורתיים, וכן לשונם של מכתבים ומסמכים רשמיים של הקהילה, והיא הייתה שמורה באופן כמעט בלעדי לגברים בעלי השכלה רבנית; השפה הנמוכה, שפת היום־יום, הבית, הרחוב והשוק, של גברים ונשים כאחד, הייתה יידיש. במקרים מסוימים הייתה חריגה של לשון אחת לתחומה של האחרת, אך ככלל החלוקה הייתה ברורה ומגודרת במסגרת חברתית. נוסף לכך השתמשו יהודים באופן חלקי, כאמצעי יעיל, בלשונות הלא־יהודיות שסביבם – רוסית, פולנית, אוקראינית ועוד – אך מעטים שלטו היטב בשפה אירופית כלשהי.⁴ מצב זה היה נכון בעיקרו לריכוז העצום של היהודים ברוסיה, שכלל 5.2 מיליונים בשלהי המאה התשע־עשרה. מחוץ לגבולות האימפריה הצארית, באימפריה ההבסבורגית ובמדינות שהחל ב־1871 הרכיבו את גרמניה, שוויון הזכויות ההדרגתי שהוענק ליהודים עודד את החלפתה של היידיש בגרמנית ובפולנית לאורך המאה התשע־עשרה, בעוד תפקידה של העברית לא השתנה שינוי ניכר. בארץ ישראל ישבו בתקופה ההיא רבבות בודדות של יהודים, והם דיברו במגוון רחב של שפות, בהתאם לארצות מוצאם. הם אומנם שוחחו לפרקים בעברית והיא שימשה להם לשון מקשרת, לינגווה פרנקה, אך שימוש זה היה מקוטע ומוגבל, ולא היו כוונות להרחיבו מעבר לתפקיד זה.⁵ ראשיתו של שינוי מכון בתפיסת השפה העברית התרחש בגרמניה בשלהי המאה

4 על המונח דיגלוסיה ראו, Snow, 'Revisiting Ferguson's Defining Cases'; Fishman, J., 'Bilingualism' על יחסי עברית ויידיש ראו למשל Weinreich, 'Internal Bilingualism'; Beider, 'Yiddish in Eastern Europe'

5 אלדר, תולדות הלשון, עמ' 340–344.

השמונה-עשרה, במסגרת השכלת ברלין. משה מנדלסון, הפילוסוף היהודי-גרמני שהגותו הייתה לאבן פינה של המשכילים בגרמניה, הדגיש את חשיבות השליטה המדויקת בשפה העברית לצורך הבנה נכונה של דבר אלוהים, ובכואו לתרגם את המקרא לגרמנית ולבארו, העדיף את המובן המילולי של הטקסט על פני פרשנויות דרשניות ומסורתיות.⁶ גישה זו באה לידי ביטוי בפעילותה של חברת דורשי לשון עבר, בהובלתו של יצחק אייכל, ובפרט בכתב העת 'המאסף', שנחשב לראשיתה של העיתונות העברית המודרנית. משכילים אלו שאפו לתקן את הסדרים החברתיים והתרבותיים של החברה היהודית, ולדידם ידיעת השפה העברית הייתה צעד ראשון במעלה לטובת דמוקרטיזציה של הידע.⁷

הדגם הלשוני של משכילי גרמניה, כפי שניסח אותו המשכיל נפתלי הרץ וייזל בחיבורו 'דברי שלום ואמת' ב-1782, היה דיגלוסיה חדשה, שבה העברית המקראית תהיה שפת הדת והלימוד, ואילו הגרמנית תשמש שפה אזרחית ויום-יומית. היידיש, שנתפסה כז'רגון מעורבב ונחות, וכן לשון קודש של הכתיבה המסורתית נדחו עם פסילת כל הנטיות הנחשלות והאי-רציונליות כביכול של החברה היהודית, כדוגמת הפלפול והחסידות. לעומת זאת, בהשפעת רעיונות הנאורות של המאה השמונה-עשרה, העברית הצחה לכאורה של המקרא נתפסה כדגם הלשוני האידיאלי. וכך, מתוך רצון להביא את רעיונות הנאורות אל הציבור היהודי הציגו המשכילים בגרמניה של שלהי המאה השמונה-עשרה וראשית המאה התשע-עשרה ניסיונות ראשוניים של כתיבה מודרנית בעברית ופרסמו שירה, הגות ומדע פופולרי בלשון המקראית.⁸ ואולם, כפי שהאמנסיפציה הניעה יהודים רבים לזנוח את היידיש לטובת הגרמנית, היא דחקה גם את העברית חזרה למרחב המסורתי, ועד מהרה היוזמות המשכיליות לתיקון השפה נקטעו.

במהלך המאה התשע-עשרה, עם התפשטות ההשכלה מזרחה, אל אוסטרו-הונגריה ורוסיה, דור חדש של יהודים נחשף אליה וקיבל את עקרונותיה וספרותה. ואולם במרחב זה, ובפרט ברוסיה, השינוי במעמד החוקי של היהודים היה מאוחר וחלקי מכדי לעודד תמורות לשוניות נרחבות, והמשכילים ברוסיה נאלצו להיאבק הן באפליה של השלטונות הן בשמרנות המסורתית היהודית. עם זה, הדגם הלשוני הרצוי להם נותר, ובניסוחו של ישראל ברטל: 'חזון העתיד של תנועת ההשכלה

6 Sorkin, *Moses Mendelssohn*, pp. 65–69

7 פיינר, מהפכת הנאורות, עמ' 213–228; צמריון, המאסף; פלאי, עטרה ליושנה, עמ' 155–168.

8 ורסס, 'המתחים הבין-לשוניים'; Schatz, *Sprache in der Zerstreuung*; Shavit, Y., 'A Duty'.